

СПРИЙНЯТТЯ ФОРМАЛЬНОГО ВИРАЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА У РАДЯНСЬКІЙ ТА ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Дослідження формального вираження джерел права як теоретичної категорії, так і засобу зовнішнього вираження права має заступницький характер. Обґрунтовуючи власну теоретичну концепцію багаторівневої системи джерел права, нам необхідно виокремити особливості ідей про джерела права, які розробляються у межах радянської юриспруденції з огляду на те, що одні з них і досі зберігають своє значення у сучасних умовах, а решта потребує переосмислення у зв'язку з об'єктивними потребами суспільної дійсності та змінами правового впливу. Аналіз концептуальних підходів до формального вираження джерел права у радянській та пострадянській юридичній науці є актуальним як у теоретичному, так і практико-прикладному аспектах.

Проблематика джерел права не належить до малодосліджених у науці. У радянський період вона отримала свій науковий аналіз у монографічних та навчальних працях, а також у наукових статтях і тезах доповідей на конференціях. У зв'язку з цим необхідно згадати праці С. Алексєєва, Н. Гранат, С. Зівса, Д. Керимова, М. Козюбри, С. Кечекяна, В. Нерсисянца, Л. Завадської, А. Піголкіна, С. Полєніної, П. Рабіновича, О. Шебанова, Б. Ебзєєва та ін.

Однак необхідно зазначити, що наукові ідеї щодо джерел права того періоду не вирізнялися однотайністю наукових поглядів вчених, які становили наукову основу сучасних досліджень проблеми джерел права.

Перш ніж зробити узагальнення обґрунтованих та поширених у радянський період наукових ідей, на нашу думку, необхідно зазначити, що процес формування та розвитку радянської марксистсько-ленінської теорії держави і права та юридичної науки здійснювався за несприйняття державності і права у її класичному значенні. Йдеться про необхідність зміни буржуазної правової ідеології марксистсько-ленінською та про виникнення держави і права вищого історичного типу. Саме це обумовило необхідність визначення особливостей початкового етапу розвитку радянської юридичної науки та аналізу проблем джерел права, що мало класовий характер і було спрямовано на відображення інтересів держави трудящих. Особливостями класового етапу формування ідей щодо джерел права є такі:

- відсутність положень про соціальну необхідність джерел права;
- відсутність досліджень проблем соціальної цінності джерел права і права в цілому;
- важливе значення надавалося закону як вищому за юридичною силою джерелу права.

Відсутність фундаментальних наукових досліджень джерел права у 1917–1930 рр. обумовлюється поширеною в той період ідеєю щодо заміни у майбутньому правової регламентації на свідоме, добровільне виконання правил комуністичного співіснування всіма членами суспільства. Показовою у цьому розумінні є праця В. Леніна «Держава і революція» [1, с. 1–20],

в якій обґрунтовано необхідність узгодження правових інтересів суб'єктів суспільних відносин з інтересами суспільства.

Однак необхідність функціонування держави потребувала правової форми. Саме тому становлення соціалістичного права, його інституціоналізація відбувалася у результаті діяльності уповноважених на здійснення правотворчості державних органів. Це обумовило становлення та тривале існування періоду позитивного розуміння джерел права. У навчальній літературі зазначеного етапу, що продовжувався до 80-х років минулого століття, було характерним твердження про те, що в межах соціалістичного права саме нормативні акти є його основними формами. Будь-які інші форми права (правовий звичай, судовий та адміністративний прецедент) не можуть відповідати потребам суспільства як нормативні акти [2, с. 61]. Нормативно-правові акти визначалися такими, що відповідають творчій ролі соціалістичної держави. За допомогою нормативних актів, як зазначали вчені, держава забезпечує ефективне вдосконалення суспільних відносин. З цього приводу В. Синюков зазначав, що правовій системі соціалізму у ролі юридичного джерела притаманний лише нормативний акт як веління загального характеру про необхідну поведінку [3, с. 395].

Визнання у ролі основного джерела формування права держави обумовило визнання пріоритетної ролі серед формальних джерел соціалістичного права закону. Відповідно, значний розвиток як на рівні правової теорії, так і практики державно-правового будівництва отримав принцип верховенства закону у правовій системі соціалізму. У фундаментальній праці Ю. Тихомирова «Теорія закону» зазначається, що принцип верховенства закону в умовах соціалізму має значення важливого принципу всієї правової системи [4, с. 89].

Відповідно до радянської доктрини закону підзаконні акти приймалися на виконання закону та відігравали значну роль у регулюванні суспільних відносин. Хоча на практиці вони часто спотворювали та ускладнювали процес реалізації закону.

Наукову характеристику цього періоду найбільш вдало зробила Л. Завадська, зазначивши, що в радянський період була розвинута цілісна система аргументації, яка утворювала каркас радянської доктрини закону. Але виникає питання: наскільки пристосована і в якій частині вона може бути використана сьогодні в процесі становлення нових суспільних відносин як доктрина, розроблена в умовах тоталітарного режиму? [5, с. 4]

На нашу думку, зазначений період характеризується поглибленим вивченням джерел права та обґрунтуванням принципу законності та верховенства закону. Проте однобічне розуміння закону як акта, прийнятого державою, з метою втілення її волі та тиску на суспільство, в цей період є переважаючим.

З початку 80-х років XX ст. важливого значення набуває концепція правової держави. Доктрина закону в умовах формування правової держави суттєво змінюється та наповнюється новим змістом. Це стосується як появи нових законів, так і змістовної характеристики закону, соціальної обґрунтованості, економічних і політичних гарантій реалізації, якості та ефективності законів та припустимих меж законодавчого регулювання суспільних відносин. Майже революційний характер має обґрунтування ідеї про три складові закону, без яких він не в змозі забезпечити стабілізацію суспільного порядку. Йдеться про матеріальні норми, що закріплюють права та обов'язки суб'єктів, процесуальні засоби реалізації прав і обов'язків, що забезпечують формальну рівність нерівних суб'єктів, та процесуальні засоби захисту і відновлення порушеного матеріального чи процесуального права [5, с. 4–5].

У цей же період необхідно вказати на активізацію досліджень проблеми співвідношення права і закону через неможливість отождолення цих понять. Вона розпочалася у період перебудови та продовжується і до нині, хоча у той період вона, здійснюючись у межах соціалістичного правознавства, перебувала під впливом офіційних ідеологічних установок. Обґрунтовується принцип верховенства конституції, який, на думку вчених,

повинен залишатися провідним принципом формування всієї системи формальних прав [6, с. 33]. Однак загальна тенденція розвитку системи наукових положень щодо формальних джерел права у радянський період може бути оцінена таким чином: «Хоча стосовно решти світу визнавалася множинність джерел права, що сформувалася у процесі історичного розвитку, в умовах радянської правової системи, по суті, єдиним джерелом права був нормативний акт» [7, с. 142].

Що стосується судового прецеденту, то в радянській правовій науці він розглядався як формальне джерело права, що має місце у правових системах певних держав. Визнання судового прецеденту у ролі самостійного джерела позитивного права вважалося посяганням на принципи соціалістичної законності та правопорядку. Висловлювання радянських правознавців на адресу судового прецеденту були категоричними. «Судовий прецедент є неможливою формою для соціалістичного права, оскільки за режиму соціалістичної законності судові та адміністративні організації повинні застосовувати право, а не творити його» [8, с. 39]. Навіть у фундаментальній праці С. Зівса «Джерела права» значне місце належить критиці поглядів радянських вчених, які пропонували надати певним рішенням судових органів статусу офіційних джерел права поряд із законом [9, с. 178–185]. Віднесення судової практики до формальних джерел права суперечить принципу верховенства закону та підзаконності судової діяльності [9, с. 190–191]. О. Жидков визначає судовий прецедент як винятковий та такий, що поступово, з розвитком законодавчих джерел права, втрачає свою значущість правового феномену [10, с. 29].

Означені вище висловлювання відображають основну, однак не єдину тенденцію розвитку уявлень радянських вчених щодо ролі та місця прецеденту в системі формальних джерел права. Принаймні, актуальними і сьогодні можуть бути визнані дослідження Л. Явича, який ще у 1976 р. обґрунтував думку про те, що судова правотворчість не є порушенням принципу соціалістичної законності. Навпаки, судова практика є засобом заповнення прогалин у праві саме в інтересах законності. Тому краще офіційно надати певному органу таке повноваження, ніж з мовчазної згоди припускати це всупереч законоположенням [11, с. 144].

Отже, ще в епоху радянської юриспруденції Л. Явич зазначав, що «позбавлення судів правотворчої функції має сторону свій темний бік» [11, с. 140].

При дослідженні цього питання у радянській науці 90-х років можливо виявити загальні тенденції наукових пошуків. Це знайшло відображення у працях В. Баранова, С. Ботова, А. Венгерова, С. Полєніної, В. Синюкова та ін. У цей час окреслилася тенденція майже одногозначного визнання вченими факту багатоманітності формальних джерел радянського права.

Так, В. Синюков зазначав, що «у правовій системі всі різновиди джерел володіють цінністю. Потрібно боротися не з певними їх різновидами, а з низькою якістю їх змісту, форми, некультурним використанням. Соціальна та правова цінність не є привілеєм будь-яких різновидів джерел правової форми» [3, с. 359–360].

Відомий радянський вчений А. Венгеров зазначає, що «питання про судовий прецедент, судову практику не має однозначного вирішення, залежить від етапів розвитку правової системи того чи іншого суспільства, традицій та тенденцій. Однак історично та теоретично стає безсумнівним той факт, що судовий прецедент дійсно був і є у багатьох суспільствах формою права і як такий вивчається теорією права» [12, с. 134].

Підсумовуючи вивчення ідей про роль судового прецеденту, вважаємо за необхідне зазначити негативне ставлення до визнання судового прецеденту у ролі формального джерела права. Це пояснюється відповідним рівнем політизованості права та переважаючим типом праворозуміння. Головна відмінність країн романо-германської та англосаксонської правових сімей полягає саме у розумінні права. Країни римської правової традиції сприймають право як систему норм, тобто загальних, абстрактних приписів, що виходять, головним чином, від законодавця. Що стосується країн англосаксонського права, то воно розуміється як

сукупність прецедентів, що створюються суддями, тобто основою формування права є судова правотворчість.

У сучасній юридичній науці відбуваються суттєві зміни в розумінні права. Хоча такі його характеристики, як загальнообов'язкова нормативність, вираженість у законах та підзаконних актах, які приймаються органами законодавчої та виконавчої влади, інтегративний напрям праворозуміння, що розвивається у сучасній науці, не применшує цих основоположних характеристик позитивного права, однак сприяє можливості казуального правового регулювання та розширення меж поширення прецедентного права.

Становлення соціалістичної держави і права було пов'язано з відмовою від використання звичаєвого права. Відповідно, правові звичаї, які виникли раніше, не включалися до системи формальних джерел соціалістичного права. Окрім цього, політика держави була спрямована на зміцнення позиції єдиного можливого в умовах соціалістичної держави формального джерела права — закону. Інтенсивний розвиток соціалістичного законодавства не стимулював процесу становлення нових звичаїв, більше того, суттєво стримував його. Деякі вчені зазначали, що в умовах соціалістичного суспільства «звичай значною мірою втратив свою роль джерела права, але про повну відмову від звичаєвого права говорити немає підстав, тобто звичаї залишаються формою права, оскільки, щоб встановити, що в суспільстві є справедливим, необхідно враховувати звичаєву поведінку людей» [13, с. 8]. Це обумовлюється практичним призначенням звичаю, що полягає у доповненні до закону та можливості сприяння розумінню його змісту, тобто можливості бути його джерелом.

Подібна ситуація з таким формальним джерелом права, як нормативний договір, який не міг повноцінно розвиватися у межах соціалістичної юридичної практики. Нормативні договори, з погляду радянських правознавців, відігравали значну роль у формуванні федеративних відносин між соціалістичними республіками. Однак ця проблема була предметом дослідження швидше історичної науки та конституційного права. Що ж стосується нормативних договорів у сфері приватного права, то вони аналізувалися лише як колективні договори у межах трудового права [15, с. 405].

На нашу думку, всебічний аналіз системи формальних джерел права в сучасній юридичній практиці обов'язково передбачає вияв тих суспільних відносин, де найбільш доцільно саме договірне регулювання, а також вивчення всіх різновидів нормативних договорів, які мають місце в сучасному суспільстві.

Зазначимо, що у радянський період принципам права було присвячено низку праць загальнотеоретичного [15] та галузевого характеру [16]. Незважаючи на те, що принципи права не визнавалися джерелами права в радянському правознавстві, деякі автори вказували на їх важливе значення у правотворчій діяльності держави. Так, на думку Л. Явича, принципи права є орієнтиром правотворчої та правозастосовної діяльності органів держави. Їх дотримання забезпечує нормативний розвиток і функціонування правової системи. Вчений зазначав, що «лише враховуючи утверджені принципи правової системи, діяльність із підтримання законності та забезпеченню права досягає чи може досягти тих соціальних цілей, які перед нею висуває суспільство» [17, с. 149].

У сучасний період правового розвитку питання про принципи права як джерело правотворчої та правозастосовної діяльності суб'єктів права набуває особливої значущості. Саме принципи права, що розглядаються як стрижень правового регулювання, можуть відігравати роль своєрідного мосту, який поєднує в епоху реформ дух і букву закону. Очевидно, що особливу значущість принципи права набувають у періоди реформ, які обґрунтовуються певною метою. У системі регуляторів поведінки людей саме принципи є найбільш доступними для всіх, оскільки засновуються на моральності, звичаях та традиціях. Необхідно зазначити, що ще у 90-х роках минулого століття вчені наголошували на особливій значущості принципів для виконання функцій права. Так, В. Бабаєв зазначав, що «принципи права, разом з

юридичними нормами, у змозі регулювати суспільні відносини. Вони не лише відзначають загальні напрями правового впливу, а й можуть бути покладені в основу обґрунтування рішення щодо конкретної юридичної справи» [18, с. 133]. Навіть досконале з погляду юридичної техніки позитивне право може стати «мертвим», якщо суб'єкти не знайдуть у ньому тієї системи духовних цінностей, принципів, які можуть виправдати примусовість правового регулювання і його відносну справедливість.

Незрозумілі формулювання закону пізнаються людиною після набуття на основі життєвого досвіду уявлень про добро і зло, провину та відповідальність, справедливість і несправедливість.

В основу будь-якого закону повинні покладатися принципи права, уособлюючи свободу, справедливість гуманізм. Не дивно, що уявлення про право, що не спроможне піддатися логічному поясненню, у радянські часи видалялося із науки і життя. Все це призвело до того, що право відчужувалося від людини. Хоча вирішення багатьох проблем і завдань сучасної теорії та практики можливе за умови аналізу досвіду минулого, виокремлення його позитивного та негативного значення. Об'єктивному дослідженню природи права та його ролі у сучасному суспільстві буде сприяти і вивчення всього багатоманіття його джерел.

Зазначене вище дає підстави для таких висновків: впродовж радянського періоду перевага надавалася закону як основному формальному вираженню права, що відображає основну роль держави у правотворчості; суттєво та штучно применшувалося значення для радянської юридичної практики таких форм права, як звичай, нормативний договір, судовий прецедент та принципи права; у радянський період були закладені ідеї щодо розуміння різноманітних форм вираження права та можливостей їх використання. Саме ці наукові ідеї щодо уявлень про джерела права й утворюють основу можливостей їх вдосконалення у сучасній теоретико-правовій науці та юридичній практиці.

Список використаних джерел

1. *Ленин В. И.* Государство и революция / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. — М. : Политиздат, 1979—1983. — Т. 33. — С. 1—20.
2. *Основы теории государства и права* / под ред. Н. Г. Александрова. — М. : Госюриздат, 1963. — 564 с.
3. *Синюков В. Н.* Российская правовая система: введение в общую теорию / В. М. Синюков. — Саратов : Полиграфист, 1994. — 496 с.
4. *Тихомиров Ю. А.* Теория закона / Ю. А. Тихомиров. — М. : Наука, 1982. — 257 с.
5. *Завадская Л. М.* Концепция закона: отрицание отрицание / Л. Н. Завадская // Теория права: Новые идеи. — 1993. — Вып. 3. — С. 4—12.
6. *Конституция. Закон. Подзаконный акт.* — М. : Юридическая литература, 1994. — 136 с.
7. *Теория права и государства* / отв. ред. Г. Н. Манов. — М. : БЕК, 1995. — 336 с.
8. *Основы теории государства и права* / под ред. М. Г. Александрова. — М. : Госюриздат, 1963. — 564 с.
9. *Зивс С. Л.* Источники права / С. Л. Зивс. — М. : Юридическая литература, 1981. — 240 с.
10. *Жидков О. А.* Судебный прецедент в правовых системах развивающихся стран / О. А. Жидков // Источники права. — М. : Наука, 1985. — С. 28-46.
11. *Явич Л. С.* Общая теория права / Л. С. Явич. — Л. : ЛГУ, 1976. — 278 с.
12. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права : в 2 т. / А. Б. Венгеров. — М. : Юрист, 1996. — Т. 1 : Теория права. — 168 с.
13. *Гранат Н. Л.* Источники права / Н. Л. Гранат // Юрист. — 1998. — № 9. — С. 6—12.
14. *Теория государства и права* / под ред. А. И. Денисова. — М. : Госюриздат, 1972. — 620 с.
15. *Борисов Г. А.* Общие принципы социалистического строя и советское право : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. А. Борисов. — Харьков, 1991. — 17 с.

16. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. — М. : Юристъ, 1998. — 297 с.
17. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. — Л. : ЛГУ, 1976. — 284 с.
18. Общая теория права : курс лекций / под ред. А. С. Пиголкина. — изд. 2. — М. : МГУ им. Н. Э. Баумана, 1995. — 384 с.

Корольова Ю. В. Сприйняття формального вираження джерел права у радянській та пострадянській юридичній науці

У статті аналізуються етапи становлення формального вираження права у радянській юридичній науці. Виокремлено класичний, позитивістський етапи та етап перебудови, що визначають еволюційність розуміння цієї категорії. Автором обґрунтовано значення ідей радянської та пострадянської науки для сучасних підходів до розуміння формального вираження джерел права.

Ключові слова: форма права, закон, принципи права, судовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір.

Королева Ю. В. Восприятие формального выражения источников права в советской и постсоветской юридической науке

В статье анализируются этапы становления формального выражения права в советской юридической науке. Исследовано классический позитивистский и перестроечный этапы эволюционного понимания этой категории. Автором обосновано значение идей советской и постсоветской науки для современных подходов к пониманию формального выражения источников права.

Ключевые слова: форма права, закон, принципы права, судебный прецедент, правовой обычай, нормативный договор.

Koroleva Y. Perception of formal expression of sources of right in soviet and postradyanskiy legal science

This article analyzes the stages of formal expression rights in the Soviet legal science. Namely classic stage that led to some exaggeration value compared with the state government and the right, causing small attention of scientists to study the sources of law and its formal expression; stage characterized by positivism excess of the legal act as a form of law and ignoring other ways of expression; adjustment period was marked by the emergence of ideas about the possibility of the Soviet legal practice except legal act, judicial precedent, custom regulatory contract and principles of law. The author substantiates the value of ideas of Soviet and post-Soviet science to modern approaches to understanding the formal expression of the sources of law.

Key words: form of right, law, principles of right, legal precedent, legal consuetude, normal agreement.

УДК 340.1

Олег Анатолійович Котенко,
кандидат юридичних наук

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВА І ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Політика в найбільш абстрактній формі зазвичай інтерпретується як сфера взаємовідносин між класами, партіями, націями, народами, державами, соціальними групами, владою і населенням, громадянами та їх об'єднаннями. Це — важлива і складна сфера суспільного життя, самостійний світ політичних цінностей та інтересів [1, с. 69–76].